

معمای اولین کتاب عربی چاپ شده با حروف متحرک^۱

از میروسلاو کرک^۲

(دانشگاه برندیس^۳)

مترجم: محمدجواد احمدی نیا^۴

تصدیق گردیده که اولین کتاب چاپ شده با حروف متحرک به زبان عربی، کتاب *صلاة السواعی*^۵ بوده که به نام‌های دیگری همچون *Precatio horarii*^۸، *Horologian*^۷، *Septem horae*^۶، *Precrs Horariae*^۹ نیز شناخته شده است که معمولاً آن را در زبان انگلیسی به کتاب *ساعت‌ها*^{۱۰} ترجمه کرده‌اند که این اثر احتمالاً با هزینه *پاپ ژولیوس دوم*^{۱۱} منتشر شده و قصد از انجام این عمل، انتشار

۱. برگرفته از: نشریه مطالعات خاور نزدیک، شماره ۳، ص ۲۰۳-۲۱۲، جولای ۱۹۷۹م. با یادی از پروفیسور آدولف گراهمن، ۱مارچ ۱۸۸۷-۲۱ سپتامبر ۱۹۷۷.

Journal of Near Eastern Studies 38, no. 3 (July 1979):pp. 203-12

2. Miroslav Krek

3. Brandeis University

j_ahmadinia@yahoo.com

۴. کارشناس ارشد پژوهش هنر،

5. Salat al-Sawai

6. Christian Friedrich Schnurrer, Bibliotheca Arabica (Halle,1811),p.231.

7. Georg Graf, Geschichte der christlichen arabischen Literatur (The Vatican,1944-53), vol.1, p.636.

8. Schnurrer, Bibliotheca Arabica,p.232.

9. Giovanni Galbiati, "La prima stampa in arabo",Mischellanea Giovanni Mercati6(1946):409.

10. Book of Hours

11. Pope Julius II

آن میان مسیحیان خاورمیانه بوده است.

این کتاب کوچک متشکل از پانزده ورق بزرگ هشت برگی است که در مجموع ۱۲۰ برگ بدون شماره را می‌سازند. در هر صفحه آن ۱۲ سطر وجود دارد که با حواشی دوخطی ساده‌ای که به صورت ناقص به یکدیگر متصل شده، محاط گردیده‌اند. بعضی از این حاشیه‌ها همچون سرلوح‌ها به رنگ قرمز چاپ گردیده و برخی از صفحات نیز حواشی تزیینی دارند که نقش مایه‌های گل و مرغی را به نمایش می‌گذارند.

تاکنون حداقل هشت نسخه از این کتاب شناسایی شده؛ به عنوان نمونه در: کتابخانه دانشگاه پرینستون،^۱ کتابخانه ایستنس^۲ در مودنا، کتابخانه آمبوروزیانا^۳ در میلان، کتابخانه باواریا^۴ در مونیخ، دارالکتب قاهره، کتابخانه بودلیان^۵ و دو یا احتمالاً سه نسخه در موزه بریتانیا^۶ که نسخه‌های موجود در پرینستون^۷ و موزه بریتانیا که در زیر فهرست شده، به نظر کامل‌تر است.

همچون بسیاری از کتب اولیه‌ای که به زبان عربی چاپ

گردیدند، تولید این کتاب نیز در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. در هیچ کدام از اسناد منابع هم‌عصر، چیزی پیرامون آن پیدا نشده و آنچه درباره آن نوشته شده تا حد زیادی به صورت ظن و گمان است. درباره این کار، فراتر از آنچه در خود کتاب یافت شده، مطلبی به دست نیامده و حتی در زمان خود نیز درباره آن به غلط تفسیر شده است. برای مثال، یادداشتی به زبان آلمانی در آستر بدرقه نسخه موزه بریتانیا وجود دارد که این کتاب را یک نسخه خطی شناسایی کرده است.

مسئله دیگر اینکه گویی در نوع مراسم مذهبی و جذب مخاطبی که این کتاب به دنبال آن بوده، اختلاف نظر وجود دارد. سنارر^۸ بر این باور است که این کتاب محتوی دعا‌های مراسم یعقوبیان^۹ اسکندریه

1. Princeton
2. Estense
3. Ambrosiana
4. Bayerische
5. Bodleian
6. British museum

۷. میکروفیلمی از این نسخه توسط پروفیسور مارگارت بنت از دانشگاه برن دیس تهیه شده است.

8. Schnurrer, Bibliotheca Arabica, p.231.

9. Jacobite

گروهی از مسیحیان کاتولیک که در سوریه و عراق ساکن بودند. / مترجم

است؛ تصویری که به نظر می‌رسد با نقوش و اسلیمی‌هایی در حواشی صفحات که غالباً مربوط به شمال آفریقا بوده و یکی از آنها نمایش دهنده نوعی لک لک مصری است، به واقعیت نزدیک باشد. (تصویر ۱) از طرف دیگر، هیتی^۲ بر این عقیده است که این کتاب هدفی مذهبی را میان مسلمانان دنبال می‌نموده، در صورتی که گراف^۳ به این اظهار تمایل داشت که این کتاب به منظور استفاده ملکانیون^۴ تولید شده بود. آنچه حدسیات درباره اینکه کتاب *صلاة السواعی* برای استفاده مسیحیان سوریه تولید گردیده را تقویت می‌سازد، پیشگفتاری است که به زبان لاتین به تاریخ ۱۵۱۷ م. در نسخه موزه بریتانیا چاپ شده که آشکار می‌سازد سرودهای مذهبی به کار رفته در ترجمه عربی کتاب مذکور از اسقف ملکانی قرن یازدهم، عبدالله بن الفادل^۵ است. با این حال مترجم این کتاب به زبان عربی ناشناخته مانده است، اما شماری از افراد به ویژه میان علمای مسیحی خاورمیانه که در پنجمین شورای کنیسه که در لاتران^۶ توسط پاپ ژولیوس دوم و بعد از او، لئو دهم^۷ گرد هم آمده بودند، از توانایی چنین ترجمه‌ای برخوردار بوده‌اند.

پر واضح است که موضوع آیین مناجات، نقش برجسته‌ای را در شورا ایفا می‌کرده و آن آیین به عنوان یک عامل وحدت در نظر گرفته می‌شده است. بنابر این مشاهده می‌کنیم که کنشیشی با سبقه شرعی و عالم به زبان‌ها از شهر پاوایا^۸ به نام تیسئو آمبروجیو^۹، مناجات‌نامه‌هایی از شرکت کنندگان در شورا را قبل از آنکه به آنها اجازه داده شود مراسم عشا ربانی را به

1. See, eg., Hmad Abd al-Raziq. "Trois fondations Feminines dans l'Egypte mamlouke," *Revue des etudes islamique* 41 (1973): 120 (fig.9) and p.124 (fig.12). *Arabische Palaographie*, vol.2 (Vienna, 1971), p.172 (fig.171).

طرح‌های اسلیمی مشابه ای ممکن است توسط آدولف گراهمن دیده شده باشد، Cf. G.V Iusupov, *Vuedenie v Bulgaro-tatarskuiu epigrafiku* (Moscow and Leningrad, 1960), p. 149 (fig.12).

در واقع این طرح در سنگ قبرهای مختلفی در کشورهای اسلامی نیز یافت شده است. این طرح‌های اسلیمی حتی به هنرهای تزئینی اروپایی هم وارد شده‌اند. جیوانی آنتونیو تاگلیتته *The Essempio di recammi* (Venice. 1524) در اولین هنرهای تزئینی دستی‌اش، نمونه‌هایی از آنها را به ما می‌دهد. Cf. Stanley Morison, *Splendor of Ornament: Specimens Selected from the Essempio di recammi* (London, 1968), pp.9,12,49 and 56.

2. Philip K. Hitti, "The First Book Printed in Arabic," *Princeton University Library Chronicle* 4 (1942):5.

3. Graf, *Geschichte der Christlichen arabischen Literatur*, vol.1, p.636.

4. Melchite نوعی از مذهب مسیحیان دوره بیزانس که بیشتر در سوریه می‌زیسته‌اند. / مترجم

5. Abd Allah ibn al-Fadl

6. Lateran

7. Leo X

8. Pavia

9. Teseo Amrogio

معمای اولین کتاب عربی چاپ شده با حروف متحرک... / مترجم: محمدجواد احمدی‌نیا

زبان‌های بومی خودشان جشن بگیرند، مورد بررسی قرار می‌دهد.^۱ احتمالاً مقایسه دست‌خط بعضی از این افراد با حروف به کار رفته در کتاب ما، ارزنده خواهد بود، مخصوصاً اینکه حروف چاپی آن از خیلی لحاظ منحصر به فرد است. این دیدگاه شاید بیشتر ابتدایی به نظر برسد، اما حروف استفاده شده در بعضی از مناجات‌نامه‌ها دارای زوایدی هستند که در کتاب مورد بحث نیز از آنها استفاده گردیده است. یکی از این ظواهر مشخص، خطوطی هستند که در بالای حروف (س) و (ع) قرار داده شده تا آنها را از حروف (ش) و (غ) متمایز سازند که بیشتر به ویژه در کتب خطی عربی از آن به صورت مکرر استفاده می‌شده است.^۲ از اینکه آیا از این حروف دوباره در کتاب‌های چاپی دیگری استفاده شده، مدرکی موجود نیست. نظر به اینکه در نسخ خطی عربی، صفحه عنوان وجود ندارد، مشخصاتی که در ترقیمه کتاب آمده است، به شرح زیر است:

تمام شد این کتاب مقدس صلاة السواعی در سه‌شنبه دوازدهم سپتامبر هزار و پانصد و چهارده، در سال سرور ما عیسی مسیح، که نام او را می‌ستاییم، آمین. این کتاب به وسیله استاد گریگوریوس^۳ از خاندان^۴ گریگوریوس شهر ونیز چاپ شد و در شهر فانو^۵ در دوران حکمرانی، معظم له پاپ لئو، که بر کرسی سنت پیتر^۶، حواری از شهر رم، تکیه زده بود به انجام رسید. کسی که با دریافتن اشتباهات امکان جبران را فراهم می‌سازد و خداوند کار او را با شفاعت حضرت مسیح پذیرا خواهد بود. آمین

مسئله‌ای که در درجه اول برای ما اهمیت دارد، این است که به واقع ترقیمه کتاب شهر فانو را به عنوان محل انتشار معرفی می‌کند، در حالی که مشخص نیست چاپگر معروف ونیزی، گریگوریوس، چه کارهایی را به جز این عنوان خارج از جمهوری ونیز منتشر کرده و در آن سال چه کتاب‌های دیگری را در این شهر به چاپ رسانیده است.^۷ این متن گمانه‌زنی‌های مختلف درباره هویت گریگوریوس به عنوان چاپگر و شهر فانو به عنوان محل چاپ

1. Pietro Terenzino, Di Amrogio Teseo degli Albonesi pavese: notizie biografiche e linguistiche (Paviam 1860): see also G.M. Mazzuchelli, *Git Scrittori d'Italia* (Brescia, 1703-63), vol. 1, p. 609.

2. See, for example, Giorgio Levi della Vida, *Ricerche sulla formazione del piu antico fondo dei manoscritti oriental della Biblioteca Vaticana* (The Vatican, 1937), pls. 10/1: 9/1, 2 : etc.

3. Gregorius

۴. نویسنده مقاله با توجه به متن عربی کتاب واژه (بیت) به معنی اهل بیت را در انگلیسی (Home) ترجمه نموده است. / مترجم.

5. Fano

6. Saint Peter

7. ASee G.W. Panzer, *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD post Maittärii Denisii aliorumque curas in ordinem redacti, emendavi et aucti* (Nuremberg, 1793-1803), vol. 8, pp. 471 f.

آقای ریچارد اس کوپر، از دانشگاه برکلی کالیفرنیا، کسی است که به طور مستقل روی این موضوع کار نموده است. او اشاره می‌کند که نشان چاپی که نام گریگوریوس دی گریگوریس را در ونیز بر خود دارد، دوهفته قبل از نشان فانو و دوباره یک هفته بعد از آن در ۲۰ سپتامبر، پدیدار گشته است.

را تأیید می کند.^۱

به هر حال همه این مطالب به اندازه کافی امیدوارکننده نیستند تا در اینجا به طور مفصل پیگیری شوند.

کلید فهم این مشکل به نظر می رسد در اداره ثبت و نیز یافت شود، زیرا تا یک زمان خاص در طول تاریخ هیچ محدودیتی برای چاپگران قرار داده نمی شد. هر چند که در آغاز و پایان قرن پانزدهم، تجارت چاپ و نشر به تدریج منظم تر می شود.^۲

بدین شکل که باید از مقامات عالی برای نوع خاصی از کتب اجازه گرفته

می شد و امتیاز تصویر ۲- حاشیه‌ای با نقوش گیاهی انحصاری، حق امتیاز در کتاب صلاه السواعی، با اجازه از موزه بریتانیا و انحصار به آنها واگذار می شد. این

عامل که توسط کالج یا مجلس سنای ونیز اعطا می گردید را (امتیازات) می نامیدند. با چنین امتیازی، دولت حق انحصاری چاپ و یا فروش تمامی انواع کتب یا یک کتاب واحد برای یک دوره زمانی خاص را به شخصی مطمئن واگذار می کرد.

تصویر ۳- حاشیه‌ای با نقوش گیاهی که توسط گریگوریوس دوباره در سال ۱۵۲۳ استفاده گردید. با اجازه از کتابخانه هوتون دانشگاه هاروارد

دو سند حق امتیاز که در کالج نوتاری^۳ نگهداری می شوند،^۴ از اهمیت بالایی برای کتاب صلاه السواعی برخوردارند و همچنین نکات مبهم درباره قرآنی به زبان عربی که گفته می شود در

۱. از جمله احتمالات این است که فانو جزیره‌ای در دریای ایون و بن در ۸۲ کیلومتری جنوبی ترین شهر طرابلس لبنان واقع شده است که از صومعه سنت آنتونی قزحیا که محل پیدایش حروف چاپی کرشونی در خاورمیانه است، زیاد فاصله‌ای ندارد. (Karshuni الفبای خاص سریانی است که مسیحیان بین‌النهرین برای کتابت عربی از آن استفاده می کردند. / مترجم)

2. Horatio F. Brown, The Venetian Printing Press (London,1871), p.51

او ادعا می کند که «در سال‌های ۱۴۶۹-۱۵۱۵ هیچ قانونی برای چاپ و تجارت کتاب وضع نشده بود» که اگر صحت داشته باشد، این مسئله بعد از دو دهه منجر به وضع یک قانون واقعی درباره این امر می گردد.

3. Notarile del Collegio

4. Rinaldo Fulin , Documenti per servire alla storia della tipografia veneziana, Archivio Veneto 12 (1882): 133f.

تاریخی قبل از ۱۵۳۰م. در ونیز چاپ شده و نسخه‌ای از آن موجود نیست را نیز برای ما آشکار می‌سازد.

به ترتیب زمانی، اولین سند به تاریخ ۱۵ جولای ۱۴۸۹م. ثبت شده که شامل عریضه‌ای است مربوط به دانشگاه ونیز که به شخصی به نام دموکریتو تراسینا حق امتیاز چاپ کتاب به زبان‌های بیگانه‌ای همچون عربی، مغربی، سریانی، ارمنی، هندی و بربری را می‌دهد^۱ که این امتیاز برای ۲۵ سال به تراسینا^۲ واگذار شده و او حق اختصاصی انتشار این زبان و خطوط را در طول این مدت به دست آورده است و مجازات شدیدی به ارزش ۲۰۰ سکه طلا برای کسی که از این قانون سرپیچی نماید، اعمال خواهد شد.

۲۴ سال بعد، یعنی یک سال قبل از به پایان رسیدن این حق امتیاز، تراسینا بدون اینکه حتی یک کتاب را به چاپ رسانده باشد، از دنیا می‌رود.

اما دومین سند که تاریخ ۳۱ می ۱۵۱۳م. را در خود دارد، مربوط به تقاضایی از خواهرزاده‌های دموکریتو، للیو و پائولو ماسیمو^۳ است که خواستار حق امتیاز مجدد به نام خودشان برای

۲۵ سال دیگر بودند. با این ادعا که دایی آنها در این زمینه سخت کار کرده و هزینه‌های سنگینی را متحمل شده، بدون آنکه ثمری از این کار حاصل او شده باشد. این انحصار همچنین با همان مفاد قرارداد قبلی از جمله جریمه شدید برای متخلفان و نیز منع صدور و مجازات‌هایی برای تخلفات دیگر از این امتیازنامه، دوباره اعطا گردید.

در نتیجه از این حق امتیاز محوله به للیو و پائولو ماسیمو، هیچ کتابی که به این زبان‌ها در ونیز در این زمان چاپ شده باشد، شناخته نشده است، به جز دو کتاب ارمنی که در ۱۵۱۳م. انتشار یافته‌اند، ظاهراً

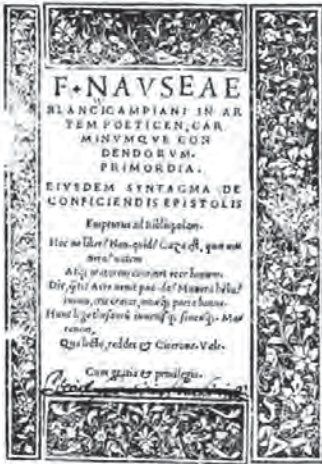
1. Democrito Terracina

۲. این نکته نیز باید تذکر داده شود که کتاب‌های به زبان یونانی و عبری از این حق امتیاز مستثنی بودند، بنابراین کتاب‌هایی که به زبان یونانی در طول آن دوره چاپ شده، غیرقانونی نبوده‌اند، در صورتی که کتاب‌های عبری در ونیز تا زمانی که دنیل یومبرگ اجازه نامه‌ای را در ۱۵۱۵ دریافت نمود، منتشر نشده‌اند. به عبارتی دیگر مشابه آنچه در منبع زیر آمده است:

Francesco Colonna, *Hypnerotomachia Poliphilii* (Venice, 1499)

اگرچه این زبان‌ها در پوشش این حق امتیاز چاپ گردیدند، ولی ظاهراً تخلفات از امتیازات مورد رسیدگی قرار نگرفتند.

3. Lelio & Paolo Massimo

در طول فاصله‌ای کوتاه بین مرگ تراسینا که امتیاز صادر شده برای او به پایان می‌رسد و تجدید آن امتیاز در می ۱۵۱۳م. برای خواهرزاده‌هایش.

نویسندگان گوناگونی درباره بودجه مالی که پاپ ژولیوس دوم در فانو برای چاپ در نظر گرفته بوده، سخن گفته‌اند که ظاهراً کتاب مورد بحث ما با آن تولید شده،^۱ اظهاری که بسیار شک برانگیز است، زیرا تا به امروز، هیچ نامه یا فرمانی که برای این کار صادر شده باشد^۲ یا حتی درباره آن گزارشی آورده باشد، یافت نگردیده تا این فرضیه را به اثبات برساند.

همچنین در برخی منابع اشاره شده است که کار چاپ این کتاب به وسیله چاپگر مستعد یهودی گرشام سونچینو^۳ انجام شده، کسی که شماری از کتب آن دوره زمانی را عموماً در فانو، آنکونا^۴ و در نزدیکی‌های پیزارو^۵ منتشر کرده است. این نظریه از این رو قابل اعتبار است که او کارهایی را به زبان‌های لاتین و ایتالیایی، بلکه به زبان عبری نیز به خوبی به چاپ رسانیده است. اگرچه پس از بررسی سابقه

تصویر ۵- حاشیه‌ای با نقوش گیاهی که توسط گریگوریوس دوباره در سال ۱۵۲۲ استفاده گردید. با اجازه از کتابخانه دانشگاه شیکاگو، بخش مجموعه‌های خاص

چاپ و نشر این چاپگر بر ما مشخص می‌شود که او مابین سال‌های ۱۵۰۹م. تا ۱۵۱۵م. در پیزارو زندگی می‌کرده و هیچ کتابی در آن دوره تاریخی توسط او در فانو انتشار نیافته است.^۶ علاوه بر این، اولین کتاب اعضای خانواده او، اسفار پنجگانه عهد عتیق، به چندین زبان از جمله زبان عربی است که به سال ۱۵۴۶م. در استانبول طبع گردیده و متن عربی آن با حروف عبری کوچکی چاپ شده است^۷ که به طور حتم چاپگران آن حروف چاپی عربی نیز داشته و از آن استفاده می‌کرده‌اند.

1. See Hitti, First Book, and after him J. Kingsley Birgem "The First Book Printed in Arabic", Moslem World 33(1943)147. Also J. M. Lenart, "The The First Book Printed in Arabic Characters." American Catholic Quarterly Review 4 (1917):60.

2. See Stefano E. Assemani, Bibliothecae apostolicae Vaticanae: codicum manuscriptorum catalogus (Paris, 1926), vol.1, p. lxi, for the nomination of Phedrus to the Vatican Library breve of 17 July 1510.

3. Gershom Soncino

4. Ancona

5. Pisaro

6. See Giacomo Manzoni, Annali tipografici dei Soncino, vol.1, pt.2(Bologna, 1883), pp.199f.

7. David S. Berkowitz, In Remembrance of Creation (Waithman, Mass., 1968).p.102(no.176).

معمای اولین کتاب عربی چاپ شده با حروف متحرک... / مترجم: محمدجواد احمدی نیا

از سوی دیگر گریگوریس دی گریگورس، با چاپ کتب عربی ناآشنا نبوده و عمدتاً ترجمه‌های لاتین و مطالبات تمام نشدنی در کتب علمی و پزشکی را برآورده می‌ساخته است. برای مثال از این رو او کتاب‌های ترجمه اسپانیایی *مدخل الی صناعت احکام النجوم اثر القبیسی*^۱ به سال ۱۴۹۱ م.، کتاب *دستور داروسازی ابن ظهیر*^۲ در همان سال و کتاب *الحیوان* این سینا در حدود سال ۱۵۰۰ م. را چاپ نموده است. به علاوه اینکه دو حاشیه اسلیمی تزئینی نیز در کتاب *صلاة السواعی* به کار رفته که دست کم در دو اثر چاپی دیگر گریگوریوس نیز مورد استفاده قرار گرفته است: کتاب *Via de aperta vita* (باپتیستا دکریما، ونیز، ۱۵۲۳)، (تصاویر ۲ و ۳ مطابقت داده شوند)، و کتاب *In artem poetice primordial* (فردریک نائوسیوا، ونیز، ۱۵۲۲)، (تصاویر ۴ و ۵ مطابقت داده شوند) که به نظر می‌آید در هیچ کدام از کارهای سونچینو از این حواشی استفاده نشده باشد.

پس از بررسی کاغذ کتاب *صلاة السواعی* و مقایسه آن با کاغذی که گریگوریوس در دیگر کارهای چاپی خود از آن بهره می‌برد و همچنین کاغذ کارهای سونچینو، به این نکته برمی‌خوریم که در چهار نسخه بررسی شده^۳ آب نقش^۴ - یک لنگر (تصویر ۶) با نظمی شگفت انگیز در بالای صفحه نزدیک به محل صحافی - توسط سه نفر از جمله بریکت^۵ بلافاصله شناسایی شد.^۶

در یک بررسی تصادفی در بعضی آثار چاپی در دسترس گریگوریوس و سونچینو، هیچ آب نقش لنگر شکلی در کاغذ مورد استفاده توسط هر دو چاپگر دیده نشده است. هرچند که بریکت قطعاً کاغذی را به عنوان یک نمونه، که در ونیز برای عریضه‌های محفوظ در آرشیو دی استاتو^۷ استفاده گردید را شناسایی کرده است.

با توجه به شواهد و دلایل ضمنی که پیشتر ذکر آن رفت، سناریوی مربوط به چاپ اولین کتاب عربی که در ذیل آمده را، نباید بی دلیل پذیرفت. گریگوریوس انتشار کتاب *صلاة السواعی* را در سال ۱۵۱۴ م. یا اندکی پس از آن به انجام رسانید؛ یعنی در انتهای آن سالی که حق امتیاز ۲۵ ساله تراسینا به او اعطا شده بود. هرچند که انقضای این حق امتیاز قبلاً با مرگ صاحب امتیاز به پایان رسیده بود و دوباره به مدت ۲۵ سال برای خواهرزاده‌های او تجدید شده بوده است.

اما از آنجایی که تاریخ چاپ این کتاب سال ۱۵۱۴ م. است، امکان انتشار آن به صورت قانونی و با

1. Al-Qabisi

2. Ibn Zuhr

۳. نسخه‌هایی از این آب نقش‌ها به لطف افرادی همچون خانم ویرجینیا گیون از کتابخانه دانشگاه پرینستون، پروفیسور گالیاتی از کتابخانه امبروزیانا، دکتر ارنستو میلانو از کتابخانه ایستنی و دکتر هرمان هاوک از کتابخانه باواریا تهیه گردیده‌اند.

4. Watermark

5. Briquet

6. C.M. Briquet, *Les Filigranes: dictionnaire historique des marques de papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* (Paris, 1907), vol. 1, p.40.

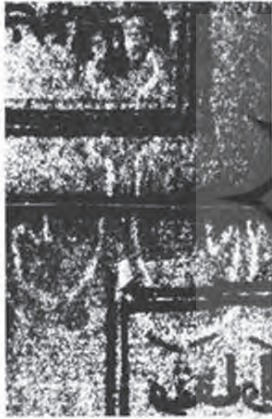
7. De Stato

مُهر دولت ونیز غیرممکن بود؛ به همین دلیل چاپگر مربوطه تصمیم گرفت به جای امتیاز ۲۵ ساله دیگر برای حق امتیازی مجدد، کتاب *صلاة السواعی* را با یک نشانی شامل محل چاپ و نام شهری که خارج از جمهوری ونیز باشد، منتشر سازد. با ذکر این نکته که ممکن است او موافقتی ضمنی را برای این کار داشته، زیرا این کتاب برای صدور به کشورهای دیگر تعیین گردیده بود.^۱

از این رو که فانو در ایالات پاپال^۲ و در قلمرو پاپ واقع شده، چاپ این کتاب به دست او نمی‌تواند جای تعجبی داشته باشد. در صفحه پیش از دیباچه یکی از نسخه‌ها به لاتین مشخصات نشر این گونه آورده شده است:

پایان پذیرفت در دسامبر ۱۵۱۷.

از آنجا که در آن سال مجلس سنای ونیز تمام امتیازاتی که پیش از این صادر نموده بود را ملغی ساخت^۳، می‌تواند این فرضیه را تقویت سازد که این کتاب در واقع در ونیز چاپ شده باشد.

تصویر ۶- آب‌نقش‌لنگر شکلی که روی کاغذ کتاب *صلاة السواعی* وجود دارد (فقط روی برگ‌های تصویرسازی شده) - عکس‌ها با اجازه از کتابخانه دانشگاه پرینستون، بخش کتب نایاب و مجموعه‌های خاص - طراحی دستی اثر: آرسشنز

۱. این مسئله نیز بسیار مهم است که هیچ نسخه‌ای از این کتاب در ونیز، فانو و نه حتی در کتابخانه واتیکان ثبت و نگهداری نشده است.

2. Papal

3. See Leonardas V. Gerulaitis, *Printing and Publishing on Fifteenth-Century Venice* (Chicago and London, 1976), p.45.